

Sorin Iftimi

CERCETĂRI PRIVITOARE LA

*Istoria
bisericii
ieșene*

Monumente, ctitori, mentalități

Iași, 2014

CUPRINS

Cuvânt înainte 7

Secțiunea I

LĂCAȘURI ÎN SLUJBA CURȚII DOMNEȘTI

Restaurarea Bisericii „Sfântul Nicolae” Domnesc (1884-1904)..... 13

Biserica Doamnei și slujitorii acestui altar 29

Secțiunea II

ÎN UMBRA TREI IERARHILOR

O ipoteză privitoare la Biserica Mănăstirii „Sfinții Trei Ierarhi” 61

Moaștele Cuvioasei Parascheva și rolul lor în istoria Moldovei..... 69

Aducerea osemintelor lui Dimitrie Cantemir la Iași (1935)..... 85

Secțiunea III

VECHILE TURNURI ȘI ZORII MODERNITĂȚII

Timp medieval – timp modern. Primul orologiu din Țările Române 103

Turnul Bisericii „Sfântul Spiridon”, un monument între două lumi 110

Secțiunea IV

PORTRETE DE CTITORI ȘI POMELNICE

Vornicul Ioan Tăutu și Biserica „Buna Vestire”	129
Banul Toma Cozma și biserica sa din Păcurari	144
Logofătul Iordache Catargiu și portretul său de la Spiridonie.....	179
Doamna Smaranda Callimachi și mormântul ei de la Golia.....	196
Un pomelnic necunoscut al Mănăstirii Golia.....	207
Pomelnicul Bisericii „Sfinții Teodori” (1842-1858).....	216

Secțiunea V

VARIA

Note privitoare la Episcopia Armeană din Iași.....	255
Izvoare statistice privitoare la scapetii ruși din Păcurari (1841-1863).....	263
Glose privitoare la istoria și arhitectura bisericilor ieșene.....	282
Abrevieri	302
Notă finală.....	303
Sursele ilustrațiilor.....	305

Cuvânt înainte

De la înălțimea celor șase secole de atestare documentară, orașul Iași își rememorează astăzi istoria. Numeroase monumente vechi înnobilează peisajul urban al localității. Dintre acestea, obiectivele de arhitectură civilă mai vechi de două veacuri sunt foarte puține. Nu s-a mai păstrat nimic, deasupra solului, din fortificațiile Curții domnești, din vechile palate ale domniei sau ale aristocrației locale din veacurile XVI-XVIII.

Doar bisericile sunt cele care oferă o imagine palpabilă a trecutului. Datorită lor s-a spus că Iașul este singurul oraș unde se poate studia evoluția arhitecturii românești pe o perioadă de cinci secole. Lăcașurile de cult au fost unicul tip de construcții zidite din materiale durabile, menite să reziste în „veac”. Urmărind cronologia fundării diferitelor biserici, istoricii au putut reconstitui evoluția teritorială a urbei. Imaginile orașului din stampele secolelor XVIII-XIX ne-ar fi străine dacă, în mulțimea clădirilor dispărute, nu am întâlni siluetele familiare ale bisericilor păstrate până astăzi. Turlele bisericilor sunt reperele datorită cărora cartografiile pot corecta vechile planuri ale orașului, punându-le în acord cu situația actuală.

Ion Neculce, în *O samă de cuvinte*, afirma că „de la a doua domnie a lui Alexandru vodă Lăpușneanu au început domniile să se așeze mai cu temei în scaun la Iași”. Totuși, în afară de prezența permanentă a Domniei, a puterii politice, stabilirea sediului Mitropoliei la Iași, în secolul

al XVII-lea, a făcut ca acest oraș să fie considerat cu adevărat o capitală, după criteriile epocii.

Capitala Moldovei era un oraș nefortificat, diferit de burgurile occidentale, dar asemănător orașelor din Estul Europei. În vremuri nesigure, de care orașul a avut parte din plin, bisericile și mănăstirile din vatra târgului și din împrejurimi au jucat rolul unor „insulițe” fortificate, în care orașenii își puteau pune la adăpost viața și bunurile. S-a încercat chiar să se demonstreze că aceste biserici nu au fost construite la întâmplare, așezarea lor făcând parte dintr-un sistem de fortificare disimulat al capitalei, în condițiile în care Imperiul Otoman nu ar fi permis mai mult sub acest aspect.

Un specific al Iașilor este dat și de salba de mănăstiri închinată la Locurile Sfinte. În secolul al XVII-lea, domnii români au devenit principalii susținători ai mănăstirilor de la Ierusalim, Muntele Athos și Muntele Sinai, preluând rolul de protectori jucat inițial de împărații bizantini. Prin acest act de patronaj, domnii Moldovei se situau într-o descendență simbolică a vechilor basilei. Mănăstirile închinată din jurul Iașilor au jucat și rolul unor reprezentanțe permanente ale Locurilor Sfinte, făcând ca acest oraș să fie ceva mai mult decât capitala Moldovei: un centru important pe harta Creștinătății răsăritene, o capitală a Ortodoxiei. Patriarhia de Ierusalim era reprezentată la Iași de un exarh cu rezidența la Mănăstirea Galata (sau la „Sf. Sava”), iar mănăstirile închinată la Muntele Athos erau administrate de arhimandritul Mănăstirii Golia. Această realitate a făcut ca, în 1642, la Iași să se desfășoare un sinod în care reprezentanți ai ortodoxiei grecești, slave și românești au adoptat scrierea mitropolitului Petru Movilă, *Mărturisirea ortodoxă*.

Dacă palatele aristocrației nu au rezistat timpului, multe din bisericile Iașilor sunt adevărate necropole ale unor familii vestite. În criptele lor odihnesc oasele unor familii românești, precum Sturdza, Balș, Beldiman, dar și ale unor reprezentanți ai familiilor Cantacuzino, Ghica, Mavrogheni, Callimachi, Manu, Ruset, Palade, cu vechi rădăcini grecești.

O interesantă relație a existat între bisericile din mahalalele Iașilor și bresle. Fiecare dintre aceste lăcașuri era susținut material de către o asemenea breaslă, care își avea stabilit și locul de închinăciune, unde își păstra steagul, lumânarea și lada cu donații. Se vedește astfel și dimensiunea confesională a breslelor, care nu erau organizate exclusiv pe baze economice, ci și religioase, asemenea celor din vestul Europei.

Nu ne-am propus să scriem o asemenea istorie a Iașului prin bisericile sale, deși vechea capitală a Moldovei ar merita o astfel de abordare, având multe de oferit din această perspectivă. Volumul de față reunește 16 studii, scrise într-un interval de 15 ani, care sunt rodul preocupării constante pe care am avut-o pentru studierea istoriei Iașului și a bisericilor sale. Multe dintre ele au apărut în diverse publicații de specialitate, mai greu accesibile pasionaților de istorie; acestea au fost incluse în volum după ce au fost revăzute și adăugite. Alte texte sunt inedite, văzând pentru prima dată lumina tiparului. Unele dintre ele au făcut obiectul unor comunicări în cadrul diverselor simpozioane științifice sau în cadrul ședințelor lunare de comunicări ale Institutului Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta”.

Ne facem o plăcută datorie de a mulțumi în mod deosebit tuturor celor care, de-a lungul anilor, ne-au sprijinit și încurajat în aceste cercetări, precum și celor cărora le datorăm apariția volumului de față.

LĂCAȘURI ÎN SLUJBA CURȚII DOMNEȘTI

Restaurarea Bisericii „Sfântul Nicolae” Domnesc (1884 –1904)

Biserica „Sfântul Nicolae”, ctitorită de Ștefan cel Mare în 1491-1492, este cel mai vechi monument ecleziastic din Iași care s-a păstrat până în epoca modernă. Specialiștii au încadrat-o în seria așa-numitelor „biserici de oraș”, caracterizate prin lărgirea pronaosului, edificiul făcând parte din perioada cea mai valoroasă a ctitoriilor marelui domn, când „stilul moldovenesc” era pe deplin maturizat. Deși amplasată în zona Curții domnești, ea nu a fost inclusă în incinta acesteia¹.

Din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, cursul istoriei moldovenești a rezervat acestui așezământ un destin deosebit. Odată cu stabilirea reședinței principale a domniei la Iași, în centrul geografic al țării, în acest lăcaș aveau să fie miruiți și încoronați majoritatea domnilor Moldovei, până în secolul al XIX-lea. Principalele ceremonii ale Curții domnești, desfășurate la Crăciun, Anul Nou, Bobotează și Paști, se desfășurau, de asemenea, la „Sfântul Nicolae” Domnesc. Mai mult, din domnia lui

1 Această ctitorie ștefaniană nu își are încă monografia pe care o merită, potrivit însemnății sale istorice. Dispariția monumentului original a inhibat, probabil, o asemenea inițiativă. Câteva studii suplinesc deocamdată această lipsă: Gh. Ghibănescu, *Biserica Sfântul Nicolae Domnesc (zis Gospod, cel Mare și cel Bogat)*, Iași, 1934, 49 p.; N. Grigoraș, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, în MMS, 1961, 3-4, pp. 213-235; idem, *Știri noi despre biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, în MMS, 1967, 3-4, pp. 308-310; idem, *Curtea și biserica domnească din Iași*, București, 1970; Mihai Mănuică, *Cele trei altare ale bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, în MMS, 1969, pp. 468-478; vezi și Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*, Iași, 1974, pp. 48-56. Foarte multe dintre contribuțiile științifice privitoare la „Sfântul Nicolae” Domnesc privesc tocmai controversata restaurare a acestui monument (vezi N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, pp. 467-470).

Antonie vodă Ruset (1677), în incinta acestui lăcaș și-a stabilit sediul și Mitropolia Moldovei, care preferase până atunci ca reședință vechea capitală, Suceava. În aceeași incintă a funcționat și vestita tipografie a mitropolitului Dosoftei.

Acest monument este primul dintre ctitoriile lui Ștefan cel Mare care a cunoscut tentativa unei „restaurări” în accepțiunea modernă a termenului. Guvernele epocii, având în vedere lipsa experienței autohtone în materie, au procedat într-o manieră inspirată, apelând la cei mai avizați specialiști francezi. Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, principalul teoretician în domeniu, cunoscut ca restaurator al Catedralei Notre Dame din Paris, l-a recomandat pentru restaurarea monumentelor românești pe discipolul său, André Lecomte du Nöuy².

Inițial, Biserica „Sfântul Nicolae” Domnesc nu s-a bucurat de o atenție specială, fiind inclusă pe o listă de cinci monumente, dintre care interesul și finanțarea substanțială s-au îndreptat mai ales către catedrala de la Curtea de Argeș și către biserica Mănăstirii „Trei Ierarhi” din Iași.

*

În primăvara anului 1884, la cererea unor deputați, s-a votat creditul de 100.000 lei pentru restaurarea bisericii „Sfântul Nicolae” Domnesc din Iași. La 16 iunie 1884, Ministerul Cultelor a solicitat lui Lecomte du Nöuy, care efectua la Iași lucrările de la Trei Ierarhi, un raport asupra stării de conservare a bisericii „Sfântul Nicolae” și a lucrărilor de restaurare care erau necesare, precum și întocmirea devizelor de lucrări³. S-au instalat schelele, pentru studierea minuțioasă a zidăriei bisericii, dar

2 Privitor la activitatea arhitectului André Lecomte du Nöuy în România există câteva contribuții importante: T.G. Bulat, *La 50 de ani de la moartea arhitectului André Lecomte du Nöuy (1914-1964)*, restauratorul Mănăstirii Curtea de Argeș, în GB, an XXIII, 1964, nr. 11-12; Grigore Ionescu, *Sur les débuts des travaux de restauration des monuments historiques en Roumanie et l'activité de l'architect français André Lecomte du Nöuy en ce domaine*, în „Revue Roumanie d'Histoire de l'Art”, Série Beaux Arts, XVII, Bucarest, 1980, pp. 83-126 (cu o variantă în limba română, *Începuturile lucrărilor de restaurare a monumentelor istorice în România și activitatea în acest domeniu a arhitectului francez André Lecomte du Nöuy*, în „Monumente istorice și de artă”, 1, 1978, pp. 63-70; 2, 1978, p. 35; 1, 1979, p. 29); Peter Derer, *Cazul Lecomte du Nöuy. Demers analitic privind intervențiile sale asupra monumentelor*, în RMM, LXI, 2, 1992 (apărută în 1998), pp. 68-71.

3 *Restaurarea monumentelor istorice (1865-1890). Acte și rapoarte oficiale*, București, 1890, p. 145.

cercetările acestea se prelungeau peste așteptări, astfel încât, încă din toamna aceluiași an, apar deja primele critici⁴.

Într-o scrisoare din 4 noiembrie 1884, Lecomte de Nöuy exprima posibilitatea de a demola monumentul, pentru a-l reconstrui mai durabil. La 21 aprilie 1885, opțiunea sa era de a demantela corpul de clădire datând din secolul al XVII-lea și de a restaura doar vechea biserică din veacul al XV-lea⁵.

Într-un alt raport, înaintat Ministerului la 13 decembrie 1886, arhitectul informa asupra lucrărilor care se desfășurau la acest monument și a mormintelor descoperite aici. Spațiosul nartex (de două ori mai mare decât biserica lui Ștefan Vodă), ce fusese adăugat de Antonie Ruset, la 1677, aflat „în cea mai proastă stare, rău construit încă de la început, piatra plesnise de focuri, crăpături enorme se produsese de cutremure, încât zidurile amenințau să cadă”. Înainte de a lua orice altă măsură de conservare, arhitectul decide să demoleze „această parte periculoasă”. Dărâmarea s-a făcut în vara anului 1885, lăsându-se pardoseala neatinsă⁶. Mai aflăm și faptul că, pentru cercetarea mormintelor, cu ocazia deschiderii lor, ministerul a delegat, teoretic, încă din mai 1885, pe Gr. Tocilescu⁷. Felul în care au fost efectuate aceste săpături a fost defectuos, ducând la risipirea pieselor arheologice și la pierderea de informație istorică. Aceasta a trezit diverse critici, printre care și aceea a lui V.A. Urechia⁸.

Practic, în anii 1885 și 1886, lucrările au staționat, demantelarea bisericii fiind reluată abia în 1887. Lecomte du Nöuy, planificând o

4 N. Gabrielescu, *Memoriu pentru luminarea publicului în afacerea restaurărilor de monumente istorice*, Iași, 1890, pp. 56-57.

5 *Ibidem*, p. 57.

6 *Restaurarea monumentelor*, pp. 186-187.

7 *Ibidem*, p. 186. În privința cercetărilor arheologice efectuate cu acest prilej s-au păstrat două rapoarte în Fondul Prefecturii Iași. Astfel, în 1886, se arată că făcându-se săpături pentru nivelarea terenului (pe locul corpului ce fusese adăugat de Antonie vodă Ruset), s-au deschis bolțile la vreo patru morminte aflate în interiorul bisericii, în fața unuia din cele trei altare, unde se făcea serviciul în limba rusă: „În unul din acele morminte s-a găsit un inel sigilar de argint, cu litere vechi, slavone [...] în acele morminte s-au văzut costume de mătase dintre care unele, deși putrede, dar își păstrează forma lor [...] se află două mici fragmente dintr-o broderie de aur și argint”. Tot acolo se mai află și „alte morminte, ne deschise încă, care după toate probabilitățile sunt de ale domnilor vechi ai Moldovei”. (DJANI, fond Prefectura Iași, dos. 116/1886, f. 10; *apud* Gh. Băileanu, *Informații arheologice în materialele documentare din Arhivele Statului de la Iași*, în RA, 1963/2, p. 149).

8 „S-au ridicat pietre cu epitafuri, s-au spart ori s-au aruncat fără nici o orânduială, încât nu se va mai ști locul măcar unde au fost așezate în trecut...” (în CvL, XX, 1887, nr. 11, pp. 973-974). Pentru punctele de vedere ale lui Lecomte du Nöuy și N. Gabrielescu, vezi pp. 802, 972, 974.

excursie de documentare la bisericile din Bucovina, a părăsit Curtea de Argeș, îndreptându-se spre nordul Moldovei. După cum arată N. Gabrielescu, Lecomte a trecut prin Iași cu această ocazie, dând ordin șefului lucrătorilor să demanteleze biserica domnească „Sfântul Nicolae”, „fără știrea Ministerului și fără a se face cercetările cuviincioase”. George Valaca, conducătorul lucrătorilor, i-a scris lui Gabrielescu la București: „Dl. Lecomte a plecat de câteva zile și mi-a lăsat lucru să dărâm pe Sf. Nicolae...” (23 iunie 1887)⁹. Șeful lucrătorilor, care începuse demantelarea bisericii în primele zile ale lunii august, raportând că zidăria este într-o stare fragilă, scria la 7/19 septembrie 1887 că „la Sf. Nicolae am dărâmat până la fața pământului și temelia am găsit-o sănătoasă, decât numai la altar este slabă”¹⁰. Au urmat și aici cercetări arheologice, prin desfacerea mormintelor din interiorul bisericii ștefaniene, dar despre urma obiectelor descoperite atunci nu se mai știe nimic astăzi¹¹. Chiar și pisania originală a bisericii, cea pusă de Ștefan cel Mare, a fost depozitată mulți ani în curtea bisericii „Sfântul Trei Ierarhi”, unde se preconiza organizarea unui muzeu de artă religioasă, părănd a fi cu totul abandonată¹².

9 N. Gabrielescu, *op. cit.*, pp. 58-59.

10 George Valaca raporta în scris, la 4 (16) august 1887 că „la Sf. Nicolae, spre partea altarului, am dărâmat până în linia curții bisericii, ca să fac loc să ridic materialul, și n-am găsit zid sănătos, nu știu temelia mai jos, dacă o fi tare”; iar la 19 august „dărâmătura bisericii merge înainte; nu găsesc nici la un loc zid tare; nu știu mai jos; spre altar și temelia este slabă” (*Restaurarea monumentelor*, p. 206, nota 1).

11 La 1888, deschizându-se mai multe morminte din biserică, s-au găsit, în unele din ele, „obiecte care au o importanță arheologică, precum: costume vechi, prețioase, de mătase cu fir, un colet (!) cu smarald și mărgăritare, un inel de aur, câteva monede, o lentă de fir de argint aurit și mai multe obiecte grele de transportat în depozitare, precum cărămizi și pietre ce ar trebui supuse examinării arheologice” (DJANI, Fond Prefectura Iași, dos. 116/1886, f. 12; *apud* Gh. Băileanu, *op. cit.*, p. 149).

12 Soarta pisaniei reiese din rapoartele insistente depuse de T. Th. Burada, pe la diverse autorități, în vederea montării pisaniei la locul ei, pe biserica reconstruită, demersuri care nu au dus însă la nici un rezultat. Astfel, în 1905, în raportul înaintat către Primăria Iași, el arăta că „pisania, sfărâmată la un colț, am găsit-o aruncată sub un nămol de pietre ce se află în ograda din dosul sălii gotice a bisericii Trisfetite”, alături de alte inscripții, discuri smălțuite și alte piese, păstrate în condiții necorespunzătoare după „restaurarea” celor două biserici. El adăuga că, „tot în biserica Sf. Neculai mai erau și alte pietre cu inscripțiuni grecești, însă pe care inscripțiuni le-am copiat înainte de dărâmarea bisericii. După toate cercetările ce am făcut, n-am putut afla nici una din acele pietre. Tot în acea biserică, când s-au făcut săpături, s-au descoperit mai multe morminte, în care s-au descoperit mai multe veșminte de mătase, cusute cu fir, și o diademă, asemenea și veșmin-tele de la doi copii, toate de mătășă și cusute tot cu fir, și altele”. El cerea ca obiectele păstrate să fie depuse într-un muzeu sau la Universitate, în baza unui inventar amănunțit, iar pentru cele dispărute să se facă o anchetă, pentru a se da de urma lor. Cu toate că Ministerul Instrucțiunii și Cultelor cerea ca pisania lui Ștefan cel Mare să fie trimisă la Muzeul de Antichități din București „avându-se în vedere că biserica Sf. Neculai este terminată și nu se poate strica pentru a introduce piatra cu inscripția de

Din 1887, în piața Palatului Administrativ biserica lui Ștefan cel Mare nu mai exista. Toate discuțiile aprinse care au urmat sunt posteroare demolării monumentului și se refereau la modalitatea în care să fie reconstruită biserica, nu restaurată. Acest fapt trebuie avut în vedere pentru evaluarea corectă a punctelor de vedere exprimate.

*

Din aceste dispute *post-factum* ies însă la iveală diverse detalii care nu au fost consemnate în documentele anterioare păstrate până la noi. Astfel, Iosif Naniescu mitropolitul Moldovei se adresa ministrului Titu Maiorescu, la 25 octombrie 1888, insistând pentru reclădirea bisericii cu trei altare. Înaltul ierarh își exprima acordul asupra mersului lucrărilor arătând că este „foarte bine că se restaurează (sic!) din nou, căci și foarte bine se lucrează, după cum înșine am văzut. Lucrarea a început chiar din toamna aceasta, întreaga zidărie a bisericii o vedem că se face din nou, fiindcă cea veche zidărie era crăpată în multe părți și zdruncinată, astfel încât nu mai reprezintă nici un aspect de soliditate și prin urmare nici cea mai mică garanție de trăinicie; reedificarea acestei biserici a început pe vechea temelie, care numai aceea s-a găsit solidă ”¹³.

Raportul general al lui Lecomte, privitor la stadiul tuturor lucrărilor sale aflate în desfășurare la diverse monumente, la 7 decembrie 1889, se referă și la „Sfântul Nicolae” Domnesc¹⁴. El justifica încetarea lucrărilor în anii 1885-1886 prin suma limitată alocată acestui scop (100.000 lei). Arată că suma alocată inițial a fost cheltuită prin realizarea de studii, relevee, realizarea discurilor decorative de ceramică emailată, a lucrărilor de demantelare a monumentului și a aprovizionării cu piatră și alte materiale, de bună calitate. Arhitectul susține și faptul că acele critici care i se aduseseră cu privire la modalitatea de „restaurare” nu au fost fondate. El arată că, inițial, a agreat ideea de a conserva cât mai mult din aceste ziduri pline de amintiri, dar că, la un examen mai atent asupra monumentului a constatat fragilitatea construcției și a renunțat la

la Ștefan cel Mare”, Burada insista ca ea să fie pusă la locul hărăzit de ctitor, dar fără succes (DJANI, fond Primăria Iași, dos. 508/1905; *apud* Gh. Băileanu, *op. cit.*, p. 134). Pisania a fost montată înapoi abia peste o jumătate de secol, la 1929 (*cf.* RIM, 1999, nr. 1-2, p. 105).

¹³ *Restaurarea monumentelor*, pp. 205-206.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 214-215. La p. 219, Lecomte adaugă și devizul general pentru reedificarea vechii biserici a lui Ștefan cel Mare.

idee, intenția conservării putând deveni periculoasă pentru rezistența edificiului.

Lecomte mai arată opțiunea sa pentru refacerea bisericii de secol al XV-lea, cea înălțată de „eroul Moldovei”, fără a ține seama de adaosurile făcute la sfârșitul veacului al XVII-lea de Antonie vodă Ruset, redând monumentului stilul original. Aceasta ar însemna, potrivit arhitectului, refacerea unei construcții de 219,71 m², față de 568,40 m², cât ar presupune cealaltă variantă.

Într-un alt raport către minister, din 1 mai 1890, asupra reconstrucției Bisericii „Sf. Nicolae” din Iași¹⁵, considerând drept o „chestiune delicată” opțiunea între cele două variante de refacere (cu sau fără corpul de clădire adăugat în secolul al XVII-lea), arhitectul cerea să se facă această alegere, arătând că el, ca executant, se va conforma instrucțiunilor¹⁶. Arhitectul repetă și cu această ocazie că a trebuit să recurgă la demantelarea monumentului, din cauza „imposibilității absolute” de a conserva zidurile principale, cum sperase inițial. El arată că demolarea a reprezentat transportarea a 4087 m³ de material. Reconstrucția avea să se facă în reprize, ținând cont de subvențiile disponibile, după cum i s-a comunicat; insistă pe faptul că „necesitatea demolării și reconstrucției edificiului este incontestabilă”.

*

La 12 mai 1890, membrii Comisiunii Monumentelor Publice au organizat o dezbateră asupra cazului Bisericii „Sf. Nicolae Domnesc”¹⁷. Au fost de față ministrul Th. Rosetti, M. Kogălniceanu, D. Sturdza, T. Maiorescu, V.A. Urechia și Gr. G. Tocilescu. La întrebarea lui V.A. Urechia privitoare inițiativa demantelării, ministrul Th. Rosetti răspunde că cel care a demolat biserica este N. Gabrielescu, ce fusese însărcinat cu supravegherea lucrărilor.

15 *Ibidem*, pp. 230-231.

16 Din același raport aflăm că se aduseră de la Câmpulung 77263 m² de piatră; briche-tele fabricate special la București, „la fabrica de bazalt”, pentru paramentele exterioare; discurile cu buton, emailate, reproducând vechile modele, au fost fabricate tot la București. El promitea ca materialele provenind de la demolarea vechii biserici să fie refolosite în mare măsură, pentru a ușura cheltuielile; cele nefolosite vor fi vândute, cu acordul ministerului.

17 *Restaurarea monumentelor*, pp. 239-241.

Discutându-se asupra celor două variante de „restaurare”, membrii Comisiunii, în frunte cu mitropolitul primat, votează pentru refacerea bisericii cu trei altare (inclusiv cu altarele „Sf. Ștefan” și Sf. „Varvara”, al căror amplasament este marcat astăzi de cele două cruci ce flanchează monumentul). Doar Gr. Tocilescu a votat împotriva. Întrebându-se: „Dacă restaurăm sau dacă reclădim monumentul?”, spune: „Dacă este vorba de a restaura, atunci trebuie să amintim pe cele mai glorioase”, arătând că „la Sf. Nicolae trebuie restaurată numai biserica lui Ștefan cel Mare. Adaosul făcut de Antonie Ruset nu are nici însemnătate, nici valoare”¹⁸. El adăuga că „biserica de astăzi este cu totul ruinată, acum trebuie să o clădim din nou și datoria e să reînviem numai biserica lui Ștefan”. Doar Titu Maiorescu îi împărtășește punctul de vedere.

Comisia a luat act de faptul că „arhitectul care a făcut lucrările de restaurare își are autoritatea contestată, prin criticele ce s-au ridicat asupra lucrărilor executate de dânsul”. Ministrul Rosetti solicită Comisiei să-i recomande un arhitect din străinătate, competent și imparțial, care să rea-lizeze un arbitraj al situației create. Titu Maiorescu, remarcând faptul că în timpul polemicilor s-a recurs, prin exemplificare, la autoritatea în materie a lui Henri Révoil, arhitectul monumentelor istorice din Franța, crede că acesta ar fi cel mai potrivit pentru scopul urmărit. Comisia a aprobat această propunere.

La scurtă vreme, în ziua de 30 iunie 1890, trei dintre membrii Comisiei Monumentelor Istorice, G. Lahovari, D. Sturdza și Gr. G. Tocilescu, au examinat la fața locului planurile cele vechi și cele noi de restaurare a acestui monument. Ei au consemnat concluziile, judicios formulate, într-un proces verbal, în care se arăta că adăugirea construită de Antonie vodă Ruset „a desfigurat biserica veche a lui Ștefan Vodă, prin grosolana ei concepțiune și executare, prin distrugerea ei parțială, astupând ferestrele vechi, făcând altele noi și lărgind ușa primitivă de la intrare,

18 Judecata este făcută din perspectiva exclusivă a valorii arhitectonice. Din punct de vedere istoric, „vremurile cele mai glorioase” ale acestui monument nu au fost legate, credem, de domnia lui Ștefan cel Mare – când Biserica „Sfântul Nicolae” Domnesc era o ctitorie printre altele, într-un oraș oarecare – ci de secolele XVII-XVIII, când devine biserica cea mare a Curții domnești (scena tuturor momentelor solemne din istoria Moldovei acelor vremuri) și sediu al Mitropoliei, sub păstorirea vlădicăi Dosoftei. La toate acestea, strămtul lăcaș zidit de Ștefan cel Mare (având, ce-i drept, un important rol de legitimare istorică) nu ar fi putut face față. Extinderea construită în domnia lui Antonie vodă Ruset trebuia să satisfacă cerințele funcționale arătate și, prin urmare, renunțarea la această parte e edificiului reprezenta și o „pierdere istorică”, neputând fi categorisită drept lipsită de însemnătate.

prin lipirea nesimetrică la biserica cea veche a zidurilor celor noi, dinspre nord și sud [...]”. Ei ajung la decizia că trebuie „să se reclădească biserica Sf. Nicolae Domnesc în forma bisericii lui Ștefan cel Mare, după cum se află în planurile prezentate de dl. Lecomte, adică numai cu un altar, în mărimea ei primitivă și făcând abstracție de adăugirile posterioare”¹⁹.

Raportul arhitectului Révoil din 20 iulie 1890, asupra lucrărilor de restaurare efectuate de Lecomte du Nöuy, la diverse monumente istorice, conține și un capitol special referitor la Biserica „Sfântul Nicolae” Domnesc²⁰. Acesta arată că soluția propusă de adversarii lui Lecomte, de a se fi întărit biserica prin niște „legături de fier”, nu poate fi admisă, pentru că nu ar da rezistență monumentului nici pentru 50 de ani. Révoil citează un fragment dintr-o scrisoare a inspectorului N. Gabrielescu, adresată arhitectului Lecomte, la 6 august 1888, în acesta ar fi afirmat că „monumentul este într-o astfel de stare că trebuie neapărat ca el să fie dărâmat până la suprafața pământului, fiindcă zidurile sunt rele”.

Raportorul susține că documentele examinate îl justifică pe deplin pe Lecomte. Acesta „a dărâmat după ce a copiat edificiul în toate amănunțele sale și numai constrâns și silit de pericolul ce constatase a procedat la această dărâmare”. Révoil constată că există două proiecte de restaurare, întocmite de Lecomte: unul care se rezumă la refacerea bisericii lui Ștefan cel Mare, iar celălalt cuprindea și reconstrucția amplului nartex ce fusese adăugat de Antonie Ruset. El conchide că biserica lui Ștefan cel Mare este singura demnă de a fi păstrată pentru posteritate, adăugând: „Am examinat așadar cu cea mai mare grijă primul proiect al reconstrucției bisericii Sfântul Nicolae, având înaintea noastră starea actuală, înainte de dărâmare, și noile planuri ale arhitectului. El s-a mărginit a reproduce conștiincios toate liniile dispoziției monumentului primitiv. Pictura decoratoare a firidelor exterioare este bine, la locul ce trebuie să-l ocupe”. În încheiere, Révoil ține să risipească o insinuație ce s-a făcut, și pe care o consideră nefondată, privitoare la inexactitatea copiilor făcute la început, înainte de demolarea monumentului. El declară că le-a examinat „cu îngrijire și că a recunoscut fidelitatea lor. Ele constată, pe deplin, neregulile semnalate de inspectorul lucrărilor și întărește cuvintele sale. Trebuia neapărat să se dărâme Biserica Sfântul Nicolae. În același timp m-am încredințat că se ținuse bine seama de pictura decorativă veche”.

19 *Restaurarea monumentelor*, pp. 244-245.

20 *Ibidem*, pp. 269-272.

Privitor la critica făcută, el mai adaugă: „Construcțiunea care se ridică începe într-un sistem deosebit de cel vechi, vom răspunde că trebuie să se aprobe arhitectul, care a asigurat astfel trăinicia clădirii, prin o temelie solidă. Aceasta-i va permite, înălțându-se pe soclu de piatră (obiectul acestei critici) să reia, în toată siguranța, tipul primitiv. În orice caz, nu se poate imputa arhitectului întrebuițarea cimentului, cu care s-a îmbrăcat piatra cioplită a acestui soclu. Această întrebuițare a fost făcută fără nici un ordin de serviciu, pe care l-ar fi dat arhitectul”.

N. Gabrielescu, cel însărcinat cu supravegherea lucrărilor, s-a simțit dator să publice un *Răspuns la raportul d-lui Révoil*, în care să arate atitudinea părtinitoare a acestuia²¹. El pune în evidență discrepanța dintre principiile asupra restaurării monumentelor exprimate de Révoil la nivel teoretic și modul în care le-a ignorat atunci când a evaluat lucrările „restaurate” în România de compatriotul său Lecomte de Nöuy.

Iată convingerile teoretice ale domnului Révoil, exprimate în scris, anterior expertizei: „Respectul trecutului, a suvenirurilor istoriei artei, trebuie să fie nota dominantă al lucrărilor de această natură. Să nu se modifice nimic, să nu se atingă nimic, să se consolideze înainte de toate, să se reedifice cât mai puțin, și când trebuie numaidecât să se întărească ceva vechi cu lucrări noi, să se urmeze de aproape nu numai felul cioplirii, așezării materialului, a ciubucelor, dar chiar să se conformeze cu chipul cioplirii pietrelor vechi: într-un cuvânt, să se copieze cu supunere.

Să se întrebuițeze aceleași materiale, să se ia de la aceleași cariere dacă se poate, să se bage de seamă a nu se reciopli sculpturile, a le denatura caracterul [...]. Să nu se spoiască niciodată, dar de asemenea să nu se răzuiască niciodată zidurile, să se curețe cu o perie vegetală, niciodată cu una metalică (pentru a se păstra patina de vechime, n. ns.).

Când se impune trebuința de a se reclădi o parte a monumentului, atunci [restauratorul] trebuie să se conformeze chipului cum e executat lucrul și naturii materialelor construcției primitive. Ar fi de asemenea regretabil, dacă o clădire care se compune din părți de diferite epoci, să i se schimbe acele părți pentru a restabili chipul primitiv. Fiecare epocă are caracterul său [...]. Cu ce drept să se distrugă? Acestea sunt obiceiurile asupra cărora veghează Comisia Monumentelor Istorice din Franța.”²²

21 N. Gabrielescu, *Răspuns la raportul d-lui Révoil* (Sinaia, 20 iulie 1890), Iași, 1891, 60 p.

22 *Ibidem*, pp. 6-7.

Raportul aceluiași Révoil, din 20 iunie 1890, asupra restaurărilor compatriotului său, Lecomte du Nöuy se dovedește a fi, în ciuda evidențelor, foarte favorabil acestuia. Cu privire la lucrările de la monumentul care ne interesează aici, N. Gabrielescu scria: „La Sf. Nicolae Domnesc avem de a face cu un nou sistem de restaurare. Biserica a fost dată jos pentru a o reface, sub pretext că nu se putea restaura. Când clădirea e atât de strică, se pune întrebarea dacă, odată ce avem un monument autentic de la Ștefan cel Mare – fie el cât de ruinat – de ce să-l dăm jos pentru a face altul în locul lui; de ce să ne lipsim de un document prețios și adevărat pentru a avea o reproducție? Atunci mai bine se păstrează și se întărește [...]. Căci să fim sinceri și să nu înșelăm lumea cu cuvintele: refăcând o clădire nu mai e restaurare”²³. Reproducerea unui monument nu are valoare, nici pentru istorie, nici pentru artă, dovedindu-se a fi o cheltuială inutilă, deoarece „nu se poate niciodată imita felul cioplirii, al așezării materialului vechi, în fine, se pierd toate detaliile care formează originalitatea clădirii și a epocii în care a fost construită”²⁴.

Révoil susținea în raportul său că Biserica „Sfântul Nicolae” nu putea fi consolidată, deși atunci când ajunge la Iași (1890) nu a putut-o vedea personal, monumentul fiind demolat de trei ani. Expertul francez își susține verdictul pe baza examinării releveelor („desenurile clădirii dărmate”). Potrivit acestuia, N. Gabrielescu ar fi constatat starea rea a clădirii, iar Lecomte a dat-o jos. Baza acestei afirmații este scrisoarea lui Gabrielescu din 6 august 1888, însă biserica lui Ștefan a fost demolată începând cu vara anului 1887. În scrierea citată, Gabrielescu arată că sistemul de restaurare al lui Lecomte de Nöuy, de a da jos clădirea și de a o reface în totalitate, este un „lucru barbar și condamnat astăzi de lumea întreagă (...). Oricât ar fi de degradată o clădire, se poate întări, reface părți dintr-însa, însă nu se dă jos niciodată”²⁵.

Același autor adăuga: „Cu sistemul de restaurare al domnului Lecomte nu se poate păstra o clădire, nici chiar bună fiind, căci restaurând-o el caută să o transforme cu totul (...): să se scoată toate pietrele cioplite pentru a se pune altele în loc; să se întrebuițeze alt sistem în fețe (fațade, n.ns.) făcându-se cu pietre cioplite în loc de zidărie ordinară; să se puie alte cărămizi aparente, alte teracote smălțuite; să se supprime

23 *Ibidem*, p. 45.

24 *Ibidem*, p. 50.

25 *Ibidem*, pp. 46-47.

contraforții; în fine, ceva mai mult și nepermis – să se mărească biserica, făcând-o mai lungă și mai largă. Cu asemenea substituiri ce mai rămâne din clădirea veche?”²⁶. Gabrielescu semnala, astfel, ceea ce am numi astăzi „pierderile de substanță istorică”, aspect esențial, neglijat sistematic de restauratorul francez.

*

Dacă arhitectura clădirii, forma ei exterioară a fost reconstituită oarecum de restaurator, pictura interioară a dispărut cu totul, fiind înlocuită cu aceea a unor francezi (Boris Bernard, Emile Picot, P. Mauretal), realizată „în stil bizantin”, neținând seama, se pare, de programul iconografic existent anterior. Ansamblul vechii picturi murale din interiorul bisericii „Sfântul Nicolae” Domnesc, realizat la 1678-1679, în domniile lui Antonie Ruset și Gheorghe Duca, nu ne este cunoscut decât din detaliata descriere lăsată de episcopul Melchisedec, în cunoscutele sale notițe „arheologice”²⁷. Înainte de demantelarea bisericii ștefanieni, unele fragmente din fresca interioară au fost decapate pentru a putea fi păstrate într-un muzeu de artă religioasă.

Tabloul votiv al lui Antonie Ruset și al familiei sale a fost păstrat o vreme în Catedrala „Sf. Gheorghe” (Mitropolia Veche), unde s-a constituit un asemenea muzeu²⁸. Astăzi este expus, în bune condiții, în Sala gotică din incinta mănăstirii „Sf. Trei Ierarhi”. În fața aceleiași săli se păstrează și două clopote masive provenite de la „Sfântul Nicolae” Domnesc, dar care nu sunt în starea lor veche, ci returnate la 1817, în timpul mitropolitului Veniamin Costachi, după cum arată și inscripțiile de pe ele.

Nu se știe ce s-a întâmplat cu fresca votivă care îl reprezenta pe cel dintâi ctitor, Ștefan cel Mare, și familia sa²⁹. Aproape întâmplător, s-au

26 *Ibidem*, p. 47. N. Gabrielescu și-a susținut și practic principiile sale asupra restaurării, aplicându-le asupra *turnului Mănăstirii Golia* (clădire din veacul al XVI-lea, emblematică pentru Iași) care, după sfaturile date de Lecomte, ar fi trebuit demolat cu totul și reconstruit de la temelie.

27 Melchisedec, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 de monastiri și biserici antice din Moldova*, București, 1885, pp. 252-255.

28 Pentru acestea, vezi Victor Brătulescu, *Vechi icoane și fresce din Iași*, în MMS, XXXIV, 1958, 9-10, pp. 729-729.

29 Din documentația aflată în arhiva vechii Comisiuni Istorice se știe că, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, fragmentele de frescă decapate de pe pereții bisericii „Sfântul Nicolae” Domnesc, împreună cu alte obiecte depozitate în muzeul de artă religioasă de la Trei Ierarhi, au fost evacuate în Muntenia, la Curtea de Argeș, pentru a fi protejate (RIM, LXVIII, 1999, 1-2, p. 105).

păstrat unele copii făcute după imaginile respective, cu doar câțiva ani înainte de demolarea monumentului și fără legătură cu proiectul de restaurare amintit. Al. Lapedatu arăta că la Muzeul Național de Antichități și la Academia Română se aflau reproduceri făcute după portretele lui Ștefan Vodă, doamna Evdochia (!) și Bogdan III vodă. Copierea lor a fost comandată cu prilejul dezbaterilor ce au avut loc la Academie, în anii 1881-1882, privitoare la autenticitatea portretului lui Ștefan cel Mare din *Tetraevanghelul de la Humor*, descoperit în acei ani de episcopul Melchisedec. S-a considerat că portretul din Biserica „Sfântul Nicolae” Domnesc, cu toate suprapunerile de culoare din veacurile ulterioare, era cel mai apropiat de cel din miniatura amintită. Acestui fapt i se datorează copierea portretelor amintite, care au fost măcar în această formă salvate și păstrate pentru posteritate³⁰.

*

A existat încă un factor care și-a pus amprenta asupra modului în care a fost decisă restaurarea acestei ctitorii ștefaniene: asocierea figurii regelui aflat pe tron, Carol I de Hohenzollern, cu figura legendară a voievodului Ștefan cel Mare. Nu trebuie să uităm faptul că, în urma dobândirii independenței (1878), România a fost înălțată la rangul de Regat, iar principele domnitor Carol I a devenit rege (1881). Acest moment a fost marcat, la Iași, prin dezvelirea statuii ecvestre a lui Ștefan cel Mare (1883). Evenimentele au fost legate între ele prin cele două tunuri capturate de la turci, dăruite de Carol I pentru a străjui statuia eroului Moldovei. Cu această ocazie, strada principală a Iașilor, care pornea din fața monumentului, a fost numită Ștefan cel Mare. În anul următor, 1884, se decide includerea ctitoriei ștefaniene, aflate în fața statuii, în lista prioritara de restaurări. Propaganda vremii începuse deja să alăture figurile regelui Carol I și ale voievodului Ștefan cel Mare. Ulterior au fost cultivate asemănările dintre domniile celor doi, acestea urmând a fi caracterizate ca „îndelungate și înțelepte”.

30 Al. Lapedatu, *Portretele ctitoricești de la Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, în BCMI, an V, 1912, pp. 130-132. Autorul considera că acestea nu reprezintă portretele originale, din secolul al XV-lea, ci că au fost repictate, după modelele vechi, pe la 1676-1679; el mai arată că în colecțiile Muzeului Național de Antichități se păstrau și reproduceri după portretele ctitoricești ale înnoitorilor ctitoriei ștefaniene, Antonie vodă Ruset și Gheorghe Duca, înfățișați împreună cu familiile lor.

Restaurarea unor monumente religioase reprezentative a fost și o formă de integrare a regelui Carol I în societatea și istoria românească, depășind câteva aspecte delicate. Prin restaurările de biserici făcute, el avea să se așeze în rândul vechilor domni și voievozi, în calitate de nou ctitor. În cazul bisericii „Sfântul Nicolae” Domnesc, restaurarea, redarea „strălucirii inițiale” a acestui monument, însemna și realizarea unei legături spirituale directe între Carol I și cel dintâi ctitor, gloriosul voievod Ștefan cel Mare.

Redarea „stării ideale” a ctitoriei ștefaniene, a purității stilului original al acesteia, prin înlăturarea adaosurilor ulterioare, se potrivea și cu convingerile intime ale lui Carol, care avea o bună instrucție în materie de estetică, prin studiile pe care le urmase. Aceasta îi permitea să-și poată formula o opinie asupra chestiunii aflate în discuție. Punctul de vedere al regelui a influențat, desigur, maniera în care avea să fie „restaurată” Biserica „Sfântul Nicolae” Domnesc. Într-un studiu recent, Oliver Velescu arăta că, „format în filosofia lui Hegel, cu bune cunoștințe de istoria artei, adept al determinismului istoric și al purismului în artă, tânărul prinț de Hohenzollern va găsi în noua sa țară un cerc de intelectuali care împărtășeau aceleași concepții ca ale sale”³¹. Convingerile comune explică de ce arhitectul Lecomte de Nöuy nu a pierdut sprijinul regelui nici în perioadele în care maniera sa de restaurare a avut de înfruntat criticile cele mai virulente.

*

La distanță de mai bine de un secol, încercând o evaluare cât mai obiectivă a prestației lui Lecomte du Nöuy în cazul restaurării ctitoriei ștefaniene de la Iași, se cuvine să judecăm cu atenție circumstanțele și detaliile derulării acestui proiect.

Într-un articol dedicat chiar activității arhitectului francez, T.G. Bulat aprecia că vechile noastre monumente, atât din cauza climei nestatornice

31 Oliver Velescu, *Regele Carol I și monumentele istorice*, în MN, XII, 2000, p. 212. Autorul relevă faptul că, în prelegerile sale, Hegel formulase ideea potrivit căreia arta înlătură „tot ce este pătat de accidentalitate și exterioritate”, iar idealul se „produce numai prin curățire”. Marele filosof afirma, de asemenea, că „potrivit conceptului ei, arta nu are altă chemare decât aceea de a scoate la lumină, în formă adecvată, sensibilă, ceea ce în sine însuși este plin de conținut valoros, iar filosofia artei are menirea să înțeleagă conținutul valoros și care este modul de a fi frumos înfățișat”. Această filosofie a stat și la baza concepției lui Viollet le Duc asupra restaurării vechilor monumente, ea fiind moștenită de discipolul său, arhitectul Lecomte du Nöuy.

cât și a materialelor folosite, de calitate mediocră, ar fi trebuit consolidate la fiecare 50 de ani pentru a ajunge până la noi într-o stare de conservare satisfăcătoare. Aceasta fără a pune la socoteală distrugerile provocate de incendii, cutremure și războaie. Nici Biserica „Sfântul Nicolae” Domnesc nu face excepție. Deși prin amplasarea ei în imediata apropiere a Curții domnești s-a aflat permanent sub privirile domnilor, ea nu a fost scutită de degradări și consolidări improvizate. Se știe că de-a lungul secolelor această biserică a cunoscut numeroase avarii și prefaceri. Potrivit unui hrisov din 1678, de la Antonie vodă Ruset, aceasta „era stricată de foc și de ploi, de gios, din urzirea ei, pân sus, în vârvu”³², iar cronicarul Nicolae Costin consemna că a fost o vreme și lipsită de acoperiș, apa de la precipitații putându-se infiltra în voie în zidărie. Dacă așa stăteau lucrurile, monumentul avea nevoie de o intervenție amplă încă de la sfârșitul veacului al XVII-lea.

Nu se cunoaște cu siguranță cât de radicale au fost lucrările de atunci. Se consideră că acum a fost desființat peretele dintre pronaos și naos, specific bisericilor din veacul al XV-lea, fiind înlocuit cu arce susținute pe două coloane. Astfel, se unifica spațiul interior, fapt foarte necesar desfășurării fastuoaselor ceremonii ale Curții domnești. Pentru o bună comunicare a bisericii vechi cu corpul adăugat de Antonie Ruset era necesară și mutarea ușii de intrare pe fațada de vest, operațiune efectuată, credem, tot acum.

Aspectul exterior al monumentului, după lucrările patronate de Antonie Ruset, se conservă în imaginea chivotului bisericii, zugrăvit în portretul votiv al acestui domn, pe fragmentul de frescă depus în muzeul de artă religioasă din Sala gotică a Mănăstirii „Sf. Trei Ierarhi”. Acoperișul înalt, neunitar, arată că la 1677 s-a păstrat (sau a fost reconstruit) sistemul de boltire original, chiar dacă bolțile stătuseră o vreme neacoperite, fără protecție împotriva precipitațiilor.

Monumentul a fost „agresat” și în secolele următoare de incendiile din 1725, 1753, 1784, 1822, 1827, 1853, precum și de cutremurele survenite în aceeași perioadă³³. Una dintre refacerile din acest interval

32 Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 50.

33 *Ibidem*, p. 52. Un document conținând date despre unele refaceri mai puțin cunoscute ale monumentului sau pentru simple lucrări de întreținere este *Condica pentru cheltuielile ce urmează în trebile bisericii gospod a Sf. Neculai*, ce cuprinde anii 1813-1837. În filele acesteia se fac referiri la lefuri, ajutoare, prețuri de materiale, prestații, obiecte de metal prețios, reparații, chereștea, salahori, patroni, meșteri, veselă etc. (DJANI, Colecția Manuscrise, nr. 145, 44 file).

de timp a dus și la modificarea turlei. Astfel, în locul unei turle înalte, cu bază stelată, Lecomte a găsit o turlă de mai mici dimensiuni și mai scundă, diferită de aceea din tabloul votiv. Pe aceasta a fixat-o în releveul binecunoscut, ajuns până la noi.

Din surse colaterale, putem stabili că arhitectul francez a găsit, la 1884, era un monument al cărui înfățișare era departe de a reprezenta o ctitorie ștefaniană în bună stare de conservare. Monumentul avea o arhitectură destul de alterată. Starea de fapt a vechiului monument ar fi trebuit să fie reflectată în documentația alcătuită de restaurator. Aceasta, dacă a existat, nu a mai ajuns până la noi³⁴. Excepție face amintitul „releveu” al fațadei laterale sudice, care însă este foarte sumar. Nu găsim însemnate pe el fisurile, punctele slabe sau modificările efectuate în timp, vizibile după decaparea tencuielii. I s-a reproșat chiar lui Lecomte du Nöuy că a demantelat monumentul ștefanian fără o suficientă cercetare: „darea jos a tencuielii exterioare cu multă prudență și câte puțin o dată, fiindcă acea tencuială a fost superpusă în mai multe rânduri și se puteau afla urme de picturi vechi”³⁵. Sunt însă indicii care arată că arhitectul restaurator a făcut decaparea cu destulă atenție, opțiunea pentru demolare și refacere fiind însușită abia după această investigație. Discurile decorative, din ceramică smălțuită, după care s-au comandat altele noi, precum și al treilea rând de ocnițe se aflau, probabil, sub tencuială, ele neapărând pe releveu.

*

Aprinsa polemică purtată în jurul „restaurării” Bisericii „Sfântul Nicolae” Domnesc a relevat mai multe realități. În primul rând, se poate constata că rezultatul nesatisfăcător al acestei lucrări nu poate fi pus doar pe seama stadiului incipient al domeniului. La nivel teoretic, concepțiile privitoare la restaurare atinseseră deja o suficientă maturitate, trecându-se de la perspectiva restaurării estetice (ce urmărea redarea „strălucirii inițiale”, a stării ideale a monumentului și a unității sale stilistice) la aceea a unei restaurări istorice (bazată pe intervenții minimale și respectarea

34 La 1925, G. Balș constata că, în afară de cunoscutul releveu al fațadei laterale, nu se mai poate găsi nimic altceva (*Bisericile lui Ștefan cel Mare*, 1926, București, p. 57). Chiar și acest „releveu” nu prezintă fisurile, alterările, punctele slabe ale edificiului, după cum ne-am fi așteptat.

35 G. Sterian, *Ce este o restaurare. Cu privire la biserica Sf. Nicolae din Iași*, în „Analele Arhitecturii”, an I, nr. 5, pp. 98-101. Articolul este extrem de critic la adresa lui Lecomte du Nöuy.

etapelor istorice care au marcat înfățișarea vechilor edificii). Diferența dintre principiile teoretice enunțate și transpunerea lor în practică era însă inacceptabil de mare.

Părerile exprimate în epocă de câțiva tineri arhitecți români denotă faptul că, între timp, și în țară au apărut specialiști care cunoșteau foarte bine cum ar trebui să fie făcută restaurarea unui monument istoric. Aprinsele dispute privitoare la dezinteresul sau nepriceperea cu care au fost efectuate lucrările de la Biserica „Sfântul Nicolae” Domnesc ar fi trebuit să aibă ca rezultat fixarea unor standarde și stabilirea unei strategii în domeniu care să ferească următoarele monumente ștefaniene de asemenea experiențe nefaste. Lucrurile nu au urmat însă acest curs firesc, numeroase asemenea lucrări de restaurare ducând, în fapt, la falsificarea arhitecturii ștefaniene, fapt reliefat și de un studiu recent³⁶. Arhitectul Virgil Polizu, autorul studiului amintit, a avut ideea de a compara restaurările de monumente ștefaniene făcute în Moldova vechiului regat, sub influența școlii franceze, cu acelea făcute în Bucovina, aflată sub administrație austriacă și dominată deci de școala germană în materie. Rezultatul este net în favoarea celor din al doilea grup: „Reiterez cu acest prilej că activitatea lui Romstorfer a fost benefică pentru monumentele Bucovinei, constituind totodată o lecție de restaurare încă actuală, tehnic și doctrinar”³⁷.

Cazul „Sfântul Nicolae” Domnesc, evident un eșec, nu este relevant pentru a evalua concepția și competența arhitectului Lecomte du Nöuy în materie de restaurare a monumentelor istorice. Lucrările efectuate de acesta la Catedrala Curtea de Argeș și la Biserica „Sf. Trei Ierarhi”, ctitoria lui Vasile Lupu, sunt grăitoare în acest sens.

Un alt aspect regretabil este acela că, din cauza urgențelor reclamate de starea precară a monumentelor și a altor comandamente ale epocii, diversele metode de restaurare au fost experimentate pe câteva dintre cele mai valoroase edificii ale patrimoniului nostru istoric.

36 Virgil Polizu, *Există o arhitectură „Ștefan” de început de secol XX?*, în „Monumentul. Cercetare-Proiectare-Conservare-Restaurare”, lucrările Simpozionului Național Monumentul – tradiție și viitor, ediția al IV-lea, Iași, septembrie 2002, pp. 15-20.

37 *Ibidem*, p. 19.